

PÖLCZ ÁDÁM

## A MONDATTANI ELEMZÉS ÉLETSZERŰSÉGÉRŐL<sup>1</sup>

### Kivonat

A jelen tanulmány a hagyományos mondattan tanításának elméleti alapjaival foglalkozik. Alaptézise, hogy a retorikai érvelés és a mondatrészekre való rákérdezés között kapcsolat fedezhető föl. A mondattan életszerűségét mutatja az is, hogy a legfontosabb újságírói műfaj, a hír megalkotásában is fontos szerepet játszanak a mondattani kérdések (Ki, mit, mikor, hol, kivel stb. tett?). A problémát Adamikné Jászó Anna vetette föl (Adamikné 2016) az iskolai nyelvtanok kapcsán, de bővebben nem fejtette ki. A jelen tanulmány ennek a gondolatnak a továbbépítése, és egy kutatás kezdeti szakaszát mutatja be.

**Kulcsszavak:** a mondattan tanítása, retorikai érvelés, mondatrészekre rákérdezés, iskolai nyelvtan, hír

### Bevezetés

A magyar nyelvtanoktatás mondatelemzési módszerének hatékonyságáról és hiányosságairól, a tanítás problémáiról számos tudományos és ismeretterjesztő írás, tanulmány született a közelmúltban (vö. pl. Kálmán 2017a; Kálmán 2017b; Kugler 2017; Wenszky 2013). Ezeket a problémákat, a diákok panaszait még laikusként is sokan ismerik, de kevesebben vannak tisztában a mondattani elemzés szellemi-filozófiai háttérével, amely a mondattani elemzés módszerének kidolgozóit motiválhatta. Úgy vélem, hogy a mondattani gondolkodás természetességének megvilágítása szemléletformálást és módszertani megújulást eredményezhet, hiszen kézzelfoghatóvá teszi a diákok által sokszor öncélúnak tartott „grammatizálást”.

A következőkben a retorikai érvelés és a mondattani elemzés összefüggéseinek szempontjából kívánom bemutatni a grammatikai gondolkodásunk alapmotívumait. Kiindulópontul Adamikné Jászó Annának az az észrevéte-

---

<sup>1</sup> Átdolgozott írás. Az eredeti tanulmány megjelenési helye: Pölcz Ádám 2020. A mondattani elemzés retorikai összefüggései. Egy hagyományos módszer kidolgozásának elméleti alapjai. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Dér Csilla Ilona – Csontos, Nóra (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben: II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest. [https://mersz.hu/hivatkozas/nyki2pdik\\_47](https://mersz.hu/hivatkozas/nyki2pdik_47)-[https://mersz.hu/hivatkozas/nyki2pdik\\_53](https://mersz.hu/hivatkozas/nyki2pdik_53)

le szolgál, amelyet a retorikai érvelés és a mondattani elemzésben használt kérdések (Mit állítunk? Ki, mit, hol, mely eszközök által, miért, hogyan, mikor csinált? stb.) összefüggése kapcsán vetett föl, de bővebben nem fejtett ki (Adamikné 2016: 177–8). Eszerint lehetséges az összefüggés a retorikai és a mondattani elemző gondolkodás között – teljesen hétköznapi szinten is.

### Hogyan közelítsünk a mondathoz?

Abból érdemes kiindulnunk, amit a mindennapokban is tapasztalunk, s ez talán a magyarórákon is támpont lehet. Mindannyian olvasunk és hallgatunk híreket. A hírekben mindig azokra a körülményekre vagyunk kíváncsiak, amelyek informálnak minket az események legfontosabb mozzanatairól: ki, mit, hol, mikor, milyen körülmények között, esetleg miért, hogyan, milyen eszközökkel tett, vagy kivel mi történt? Ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok megfelelő elrendezése szolgáltatja az alapját a mondattani gondolkodásnak. Úgy is mondhatnánk: a mondat egy jelenetet fejez ki (Tolcsvai 2018: 391). Ebben a jelenetben vannak elsődleges és másodlagos szereplők, akik között valamilyen időbeli (temporális) esemény zajlik le. Ezt az időbeli eseményt a mondatbeli igék fejezik ki. Másképpen: a mondatban kifejezett egyszerű jelenet összetevőkre bontható, és az összetevők közötti viszony nyelvileg kifejezhető (Tolcsvai 2018: 396) – ezzel össze is állt az ún. elemi mondat. Az elemi mondatban fontos az állítmány és az alany által alkotott szerkezet (a főnév és az ige összekapcsolódása, a 'vki csinál vmit'), de fontos az ige vonzatszerkezete és a körülményjelölők jellege is (Tolcsvai 2018: 396). Az ige vonzatszerkezetébe eleve bele vannak kódolva a kötelező bővítésmények (pl. az alany vagy a tárgy: *meglát vki vkit/vmit*), azaz a cselekvő és az elszenvető szereplők. A keretet pedig, amelyben a szereplők mozognak, a körülményjelölők (határozók) adják meg. Nézzünk egy példát!

Zsófi este fáradtan szeleteli a kenyeret a konyhában.

Példánkban Zsófi a cselekvő (alany), a kenyér pedig az elszenvető szereplő (tárgy), a cselekvés körülményeit – helybeli: konyhában, időbeli: este, állapotbeli: fáradtan – a körülményjelölők (határozók) mutatják meg.

### A mondat mint az emberi gondolkodás nyelvi leképezése

Mondatok alkotására az emberi elme képes. Az emberi nyelv merőben eltér ugyanis az állati kommunikációtól, amelynek egyedüli funkciója az egyedek belső állapotának összevetése (azazhogy a kommunikáció a túlélés

szempontjából valamilyen hasznos tevékenységet generáljon: ellenséges-e a másik egyed velem, vagy sem?). Az emberi gondolkodás ezzel szemben a fölfogott jelenségek részekre bontásával jut el a külső világ térbeli és időbeli elemzéséig, így ismeri fel az ok-okozati viszonyokat, az előzmények és következmények sorát. Ezek a felismerések azután nyelvi modellekben is lecsapódnak: az ember a saját csoportja és környezete modelljeit hozza létre a nyelvhasználat során (Csányi 1999: 224). Az így létrejövő tagolt, szerkesztett jelzés a mondat (Deme 1987: 22), amely az ember számára egy teljesen új lehetőséget nyit: a nyelvi reprezentáció képességét. A folyamat összefoglalóan így írható le: az elme a világban látható jelenségek (tárgyak, személyek, élőlények) kapcsán elsődleges reprezentációkat készít, majd az ezekre vonatkozó relációkat, törvényszerűségeket (hely, idő, ok-okozat stb.) ezekből származtatja, másodlagos reprezentációt hozva létre ezzel. Ez már az absztrakcióra való képességet mutatja (Csányi 1999: 225–6). A többszörös reprezentációképzés az állati elmékből, és ezáltal a kommunikációjukból is hiányzik.

### A mondat logikai és retorikai alapjai

Az emberi gondolkodás többrétűségével az ókori gondolkodók, Platón és Arisztotelész is foglalkoztak. Arisztotelész a dolgokról mondható állításokat kategóriáknak hívta, és később az érvelés szolgálatába állította az eredményeit: pl. a *Rétorikában* is foglalkozik annak a módszernek a megtalálásával, amely „valószínű előfeltevések alapján, megfelelő érveléssel” bármely lehetséges álláspont képviselőjét lehetővé teszi (Szalai 1979: XLII). Arisztotelész saját definíciója összecseng ezzel a gondolattal: „...a rétorika olyan képesség, amely minden egyes tárgyban feltárja a meggyőzés lehetőségeit” (Arisztotelész 1999: 32, 1355b).

A retorikai érvelés és a grammatika logikai alapú megközelítésben kapcsolódik össze (valamiről mondunk valamit), azonban mindkettőben vannak a logikai gondolkodást fölülíró tényezők is: a körülmények, amelyek a valósághoz kapcsolódnak, arra reflektálnak. A klasszikus retorikában kidolgozott tana van a (kvázi)logikai és a körülményekből merített tényezőknek, amelyet legteljesebben Marcus Fabius Quintilianus írt le *Szónoklattan* című művében (*Institutio oratoria*).

Az érvek típusait Quintilianus két nagyobb csoportra osztja: személyekből és dolgokból vett érvekre, amelyek mellett az ok, az idő, a hely, az alkalom, továbbá az eszköz, a mód és a többi – tehát minden körülmény – „csak járulék”. A személyek a történések cselekvő, elszenvedő alanyaira utalnak, érvforrásként pedig az adott személy származása, nemzetisége, jelleme, tö-

rekvései, korábbi tettei és szavai szolgálnak. A dolgok közül a személyekkel legszorosabban összekapcsolódó elemek a cselekedetek. A cselekedetek azonban elválaszthatatlanok a körülményektől: „Bármi történik, rögtön azt kérdezik, miért, vagy azt, hol, mikor vagy hogyan, mi által következett be” (Quintilianus 2009: 345–6; 5. 10. 20–32.). Adamikné (2016: 177) szerint ezek a quintilianusi kérdések a később a grammatikák mondattanában tárgyalt mondatrészek kérdései: az alanyé, a tárgyé, a hely-, az eszköz-, az ok-, a mód- és az időhatározóé.

### A Sankt Gallen-i példa

Ha kilépünk az ókori keretből, akkor a középkori egyházi nevelésre is érdemes odafigyelnünk. A kolostorokban ugyanis a szemlélődést, az Istenhez való közelkerülést és a Biblia értelmezését tartották fontosnak (RetLex. 2010: 670), de latin nyelvű szónoklattani és grammatikai alapú hangosolvasás-képzés is folyt a falak között. A fölolvadás tanítását annyira szigorúan vették, hogy a tanulók komoly büntetésre számíthattak, ha nem tartották be a liturgia szabályait. A szerzetesi iskolák közül az egyik legjelentősebb Sankt Gallenben működött (Fináczy 1926/1985: 165).

A Sankt Gallen-i módszereket az ebből az időszakból fennmaradt, ismeretlen szerzőjű *St. Gall Tractatus*ból (SGT) ismerhetjük meg, amely magyarázatokat, útmutatókat tartalmaz az értő és értető fölolvadás elsajátításához (Grotans 1997: 254). A kolostori gyakorlatban a felolvasót aszerint ítélték meg (értsd: olykor büntették), hogy követett-e el hibát a liturgia felolvasása

retorikai szint



logikai szint



grammatikai szint

**1. ábra.** A mondatok elemzésének három szintje az SGT szerint

közben (Grotans 1997: 253). Ahhoz, hogy a növendékek közül bárki hiba nélkül olvashasson fel, a mondat mögöttes szintaktikai struktúráját is meg kellett értenie – látnia kellett, mely szavak tartoznak egybe. Ehhez a mondatok szerkezeti elemzésének három szintjén keresztül vezetett az út (1. ábra).

Az első és a második szinten azt kellett megértenie a tanulónak, hogy az egy tagmondatból álló mondatok a grammatikai egységek természetes rendjéből (*ordo naturalis*) tevődnek össze, azaz (mondat)részekből állnak: főnév, ige, határozószó, amelyek tulajdonképpen az alany, állítmány, tárgy hármas tipológiáját idézik. A szerző aztán kiterjeszti ezt aszerint, hogy milyen logikai kritériumok érvényesülnek a mondatban (pl. hogy az alany megelőzi az állítmányt – ez a logikai szint) (Grotans 1997: 254–5).

A retorikai szint lényege, hogy ha a növendék hangosan olvas föl egy prózai szöveget, akkor a legteljesebb aurális élményre, a megértésre és a megértetésre kell törekednie: a felolvasás ugyanis nemcsak az olvasót, hanem a hallgatóságot is magába foglalja. Ehhez azonban a fölolvasonak ismernie kell a szövegbeli kapcsolatokat, és oda kell figyelnie a kiejtésre is. (A hallgatóságra való odafigyelés retorikai követelmény. Fontosságára – Arisztotelész nyomán – Chaim Perelman [1977/2018] hívja föl a figyelmet). A felolvasásra való felkészülés, a szövegelemzés alapvető egysége a szerző szerint a retorikai körmondat, amely egy teljes gondolat kifejezése. És mivel minden mondat egy-egy gondolat, ezért a mondatok fölbonthatók további hét, jelentéssel bíró egységre: ki, mit, hol, mikor, miért, kinek és minek a segítségével tett.

Az SGT szerzője újragondolta a bonyolult mondatok összetevőit, mégpedig a logikai sorrend szerint: az alanyt állította előre, és igyekezett minél közelebb hozni egymáshoz a fontos mondatrészeket. A következő példában az alanyt az állítmány követi, vagyis a szerző a két legfontosabb mondatrészt veszi előre, a körülményeket pedig a szöveg végére illeszti, és a körülményekre vonatkozó kérdésekkel, megjegyzésekkel illusztrálja a mondatrészek sorrendjét (Grotans 1997: 256–7):

**Kezdjük az alannyal:** Salamon király, Dávid fia, akivel sem korábban, sem később senki sem ért föl bölcsességben... **Ez tehát a személy/a cselekvő. Most pedig következzen a cselekvés:** megépítette Isten leghíresebb templomát, és be is rendezte azt... **A módhatározó következik, így a határozószó nem lesz túl messze az igétől:** sokkal szebben, mint az elhihető lenne... **Hol?** az Úr által kiválasztott Jeruzsálemben... **Miből? Milyen anyagból?** vágott és szögletes drágakövekből, amelyeket Ira, Tyrus rokona szállított... **Mikor?** akkor, amikor Itáliában Silvius Aeneas uralkodott... **Miért?** mert a silói szent sátor, ahol a Frigyláda volt, már szűknek bizonyult az imádkozáshoz és az áldozatok bemutatásához (SGT 46, 2–11).<sup>2</sup>

Mai szemmel nézve természetesen így is nehézkes a hosszú mondat értelmezése, de az itt bemutatott példa lényege a módszer: a mondatrészek megfelelő elrendezése, amely ma is segíti a szövegértést. És a mondat felépítéséről tulajdonképpen ma sem beszélünk másképpen: az elemi mondat (vagy a tagmondat) összetett egységét az ember képes mondatrészekre (szereplőkre és körülményjelölőkre) bontani. A mondat információtartalma azonban korlátozott: a memóriamunka során 7 +/- 2 elem előhívására van lehetőség az adott időpillanatban (Tolcsvai 2018: 395). A példamondatunk 8 elemet (az alanyt, az állítmányt és 6 körülményt) tartalmaz.

<sup>2</sup> Saját fordítás.

## Retorikai alapok a magyar nyelv oktatásában: Kármán Mór

Meglepő lehet arról olvasni, hogy a ma sokak által nem szívelt mondatelemzésnek az előzőekben ismertetett praktikus okok szolgáltatták az alapjait. Pedig ha megnézzük pl. a XIX. századi magyarországi népiskolai nyelvtan-könyveket, azokban is az ún. mondattani elv érvényesülésével találkozhatunk. A mondattani elv elterjedését Brassai Sámuelnek és Kármán Mórnak tulajdonítjuk, de később Simonyi Zsigmond is ez alapján dolgozta ki a határozók tanát – a módszer közvetlen előzményei pedig német nyelvterületen keresendők. Nyelvlogikai iránynak vagy alapítóiról Becker–Wurst-féle iránynak is nevezik. Klemm Antal *A mondattan elméletében* (1928) a nyelvlogikai gondolkodás kialakulását párhuzamba állítja a mondattan kifejlődésével (Adamikné 2016: 66). Az irányzat fő képviselője Karl Ferdinand Becker úgy tartotta, hogy a nyelvtani jelentéskategóriák általános érvényűek: egy adott nyelv „csak egy különleges megjelenési formája a gondolkodás (ellentét, okság) és a szemlélet (tér, idő) általános érvényű törvényeinek (Klemm 1928: 56). Az ebből kialakult mondattani elv kiindulási alapja az a herbartianus felfogás, mely szerint az anyanyelvtanításnak célja az erkölcsi nevelés és az érdeklődés felkeltése. Brassai az induktív módszerben látta a nyelvtudomány lényegét (Brassai 1860/2011: 16), amely később Kármán Mór munkásságát is meghatározta: kiindulni a példákból, és utána általánosítani. Kármán anyanyelv-pedagógiája a mondatot veszi kiindulási alapnak (Kármán 1909: 282).

A mondattani elvű nyelvtanoktatásban (nyolc évfolyamos gimnáziumot alapul véve) az 1–2. osztályban zajlik az előkészítés, a 3. osztályban pedig a rendszerezés. A 3. osztály végén a tanulóknak már egy összefüggő olvasmányt (monográfiát) kell tudniuk figyelemmel kísérni, és ismerniük kell az elbeszélés megszerkesztésének szabályait is (Kármán 1909: 283).

Kármán valójában egészen explicitté teszi az elképzelésének retorikai alapjait: a formális nyelvtanítás végcélja nála az, hogy a tanulók önálló dolgozat írására legyenek képesek, alapul pedig a szónokok klasszikus retorikából ismert eljárását ajánlja (1909: 284–5):

- *inventio*: tények, ismeretek, eszmék feltalálása
- *dispositio*: a gyűjtött anyag rendszerezése, célszerű elrendezése
- *elocutio*: kidolgozás (vagyis az előadás), azaz „a gondolatközlés és érzelmerkeltetés szempontjai szerinti szóbefoglalás”
- „A »memoria« és »declamatio«, melyről még a régi teoriák szóltak, csak szónoki mű szóbeli előadására vonatkoztak.”

Ez a sorrend hatással volt a tananyag elrendezésére is, amelyet a 2. ábra foglal össze.

inventio (feltalálás)	→ I–II. osztály (ismerkedés a témával – mondattani alapon)
elrendezés (dispositio)	→ III. osztály (a téma rendszerezése – rendszeres nyelvtan)
stílus (elocutio)	→ IV–VI. osztály (a téma kidolgozása) ○ IV. osztály: világosság, nyelvhelyesség, ékesség ○ V. osztály: a dispositio a különböző típusú szövegekben ○ VI. osztály: az inventio → a műelemzés kezdete
memoria	VII–VIII. osztály
pronuntiatio (előadás)	

## 2. ábra. Kármán Mór tantervének retorikai gyökerei

A retorikai eredet erős hatással volt a magyar nyelv tanításának gyakorlatára. A mondattan kapcsán megállapítható, hogy a ma ismert mondatelemzési módszert az iskolai gyakorlatban végül Simonyi Zsigmond emelte hivatalos rangra (1876, Magyar Tanügy-beli értekezéssorozat) (Vladár 2017: 97).

## Összegzés

Az előzőekben annak bemutatására törekedtem, hogy a nyelvtanórákról ismert mondattani elemzés valójában életszerű és praktikus gyakorlatból, az ember világszemléletéből és -értelmezéséből, valamint az értő és értehető olvasás és nyelvhasználat igényéből vált máig meghatározó tényezővé. Igyekeztem példákat mutatni az ókori filozófiából és retorikából, a középkori latinoktatásból, valamint a magyarországi anyanyelv-pedagógiából is. Talán ha a mondatelemzést annak praktikusságával és életszerűségével (a szövegértés fejlesztése, a világ dolgainak körülöttünk lévő nyelvi leképezése) kezdenénk tanítani, közelebb hozhatnánk a témát magunkhoz és a diákokhoz is.

## Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2016. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok – Az anyanyelvi tárgyak tanítása a magyar népiskolában 1868-tól 1905-ig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2005. *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. (RetLex) Kalligram Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Telosz Kiadó, Budapest.
- Brassai Sámuel 1860/2011. *A magyar mondat I*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Csányi Vilmos 1999. *Az emberi természet: humánológia*. Vince Kiadó, Budapest.
- Deme László 1987. *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fináczy Ernő 1926/1985. *A középkori nevelés története – Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- Grotans, Anna-G. 1997. <Siñ dir selbo lector> Cues for reading in Tenth an Eleventh-century St. Gall. *Scriptorium* 51/2: 251–302. <https://doi.org/10.3406/scrip.1997.1807>
- Kármán Mór 1909. *Kármán Mór pedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban I*. Eggenberger, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *A mondattan elmélete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kugler Nóra 2017. A magyarországi magyar anyanyelvoktatás, az anyanyelv-pedagógia helyzete a közoktatásban. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): 2017. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 336–56.
- Perelman, Chaim 1977/2018. *A retorika birodalma*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2009. *Szónoklattan*. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Szalai Sándor 1979. Az Organon keletkezésének és az aristotelési szillogisztika szerkezeti felépítésének főbb kérdései. (Útmutatás az Organon olvasásához). In: Arisztotelész: *Organon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2018. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vladár Zsuzsa 2017. Szemelvények a mondatelemzés történetéből. *THL2* 1–2. 88–97.

## Források

- Kálmán László 2017a. Mi az a mondattan? *Nyelv és Tudomány*, 2017. augusztus 9. <https://www.nyest.hu/hirek/mi-az-a-mondattan> (Utolsó letöltés: 2019. június 16.)
- Kálmán László 2017b. Mit állítsunk? *Nyelv és Tudomány*, 2017. október 24. <https://www.nyest.hu/hirek/mit-allitsunk> (Utolsó letöltés: 2019. június 16.)
- Wenzky Nóra 2013. Mit állítunk? *Nyelv és Tudomány*, 2013. december 16. <https://www.nyest.hu/hirek/mit-allitok> (Utolsó letöltés: 2019. június 16.)

Pölcz Ádám

egyetemi adjunktus

ELTE Tanító- és Óvóképző Kar

Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék

E-mail: [polcz.adam@tok.elte.hu](mailto:polcz.adam@tok.elte.hu)

<https://orcid.org/0000-0001-7039-8323>



**Abstract**

PÖLCZ, ÁDÁM

**ON THE VIABILITY OF SYNTACTIC ANALYSIS**

The present study deals with the theoretical foundations of teaching traditional syntax. The basic hypothesis is that there is a relation between rhetorical argument and highlighting parts of a sentence. The viability of syntax is also shown by the fact that syntactic questions (who, what, when, where, with whom, etc.) also play an essential role in the creation of news as the most important journalistic genre. The problem was proposed by Anna Adamikné Jászó (Adamikné 2016) in relation to school grammars, but she did not elaborate. The present study is the development of this notion and presents the initial stage of a research.

**Keywords:** teaching syntax, rhetorical argument, querying parts of sentences, school grammar, news